

ВСТУП, АБО УЛАМКИ ДЗЕРКАЛА ІСТОРІЇ

Не лише зрозуміти минуле, але й відтворити його — завдання, яке ставить перед собою історик. Тому він не обмежується описом ключових подій та відстежуванням зв'язків між ними, а намагається реконструювати максимум деталей, які допоможуть відчувати описуваний час, зрозуміти мотиви людей, що жили тоді, обставини, в яких їм довелося діяти, ухвалювати свої рішення чи ухилятися від них. При цьому історик має обмежений вибір матеріалу для такої реконструкції. Віднайдені в землі артефакти відіграють вирішальну роль у відтворенні дописемної історії. Записи, здійснені безпосередньо під час описуваних подій або невдовзі після них, є головним джерелом історії протягом кількох тисячоліть. За останні століття додалися ще фото-, аудіо- та відеоматеріали.

Доволі довго здавалося, що недостатня кількість джерел є головною перепорою для відтворення максимально точної картини того, що відбулося. Мовляв, як тільки віднайдемо всі необхідні елементи, пазл минулого врешті складеться. Звісно, поява щораз більше джерел, їх урізноманітнення наближує нас до розуміння тих чи тих історичних подій. Проте жодну з них історик досі не може назвати відтвореною повною мірою. Навіть такі

недавні й зафіксовані усіма можливими засобами запису, як Євромайдан 2013—2014 років, залишаються до кінця невідомими. Попри терабайти інформації, що дозволяють до хвилини його відтворити. Тому історія, за влучним висловом британця Джона Тоша, — це не остаточне досягнення, лише вічне прагнення до істини.

Як дослідник я два десятиліття займаюся українським визвольним рухом 1920—1950 років. Головними для мене були саме письмові джерела. При чому у своїх роботах завжди надавав перевагу документам над мемуарами. Адже вони є прямою мовою епохи, про яку розповідають, тоді як спогади (часто записані геть згодом) є лише її переказом. Я провів багато часу в архівах різних країн світу, розшукуючи документи українського визвольного руху чи структур, що боролися з ним. Водночас моє розуміння подій, пов'язаних із боротьбою українців за свободу, суттєво збагатилося від спілкування з її безпосередніми учасниками та свідками. Саме їхні спогади, що програвали документам в уточненні конкретних аспектів тих чи інших подій (дати, кількісні показники), здатні були передати настрої того часу.

Але навіть після завершення вдалого, на мою думку, дослідження залишалося почуття недоговореності, розуміння, що, обмежений жорсткими рамками історіографії, не зумів передати важливих моментів життя тих, про кого писав. Надто багато суттєвих деталей (ті ж емоції) не потрапляли на папір документів. Яскраве життя в текстах набувало форми сухої хроніки й залишалося недоступним науковцеві.

Врешті спокуса зануритися в минуле, не обмежуючи себе професійним інструментарієм, подивитися на світ очима тих, про кого пишеш, і висловити пережите ними власними словами, виявилася надто великою, аби не піддатися їй. Тим паче, як завзятий читач розумію, що іноді саме художня проза здатна розповісти про минуле більше, глибше та ширшому колу людей. Тому, несподівано навіть для себе, почав створювати короткі історичні новели, які певною мірою доповнювали мої історичні дослідження, а іноді виходили поза їх рамки. Писав не тоді, коли міг писати, а тоді коли вже не міг не писати. Тексти з'являлися на різних електронних пристроях (телефоні, планшеті, комп'ютері), написані в несподіваних місцях — у метро, літаку, авто (коли не за кермом). Спершу нікому не показував їх, чекав, аби вляглися емоції, на хвилі яких ці тексти з'являлися, щоб самому глянути на них спокійніше. Згодом дав прочитати найближчим, їм сподобалося. Зрештою вирішив апробувати їх на публіку, використавши для цього соціальні мережі. Здебільшого позитивне (іноді навіть захоплене) сприйняття кількох новел додало відваги, щоб видати цю книгу.

Зібрані в ній нариси присвячені в основному подіям минулого ХХ ст., які досліджую як науковець. Читач моїх попередніх книг може зауважити певні перегуки з ними. Кілька текстів стосуються ближчих до нас днів. Адже боротьба за свободу, що об'єднує всі сюжети під цією обкладинкою, триває досі.

Іще кілька слів про назву книги. Її завдання не лише відмежувати нове видання від попередніх наукових чи

науково-популярних досліджень. «(Не)історичні миті» — це розповіді не про звичні нам із підручників ключові події минулого, які змінювали хід історії. Тут ітиметься про ті, які можна назвати митями фокусування історії, коли в одній хвилині можна побачити ціле життя людини чи навіть усього покоління. Вони — як маленькі уламки історії, кожен з яких, проте, дозволяє розгледіти її велике полотно. Осколок розбитого дзеркала стає окремим дзеркалом.

Позаяк це не наукове дослідження, то іноді це навіть миті, яких ніколи насправді не було (або принаймні ми поки що не знаємо про них). Але їх героями є історичні постаті, сюжети розгортаються на тлі справжніх історичних подій. До новел дібрано історичні знімки, що мають допомогти читачеві глибше зануритися в описуваний час і ліпше зрозуміти їх героїв.

Сподіваюся, нова книга, попри її дещо незвичний формат, служитиме тим же цілям, що й попередні, — краще розуміти минуле, щоб впевненіше дивитися в майбутнє.

*Володимир В'ятрович
липень 2017 року, м. Київ*

ХЛОПЧАКИ

— Не бійся, спробуй, — тихо, але переконливо промовляв Петрик, передаючи Андрієві самокрутку.

— Та не боюсь я нічого, — з викликом відповів Андрій, беручи її до рук.

Його особливо дратував зверхній тон молодшого від нього Петрика. Скручена зі шматка вчорашньої газети самокрутка диміла. Її запах геть не подобався хлопцеві, але відступати було пізно — кільканадцять пар очей уважно спостерігали за ним у їхньому куточку вагона.

— Тільки не затягайся сильно, — попередив Микола.

Старший на три роки, він вже навчався в університеті. З Андрієм вони за останні дні стали майже друзями. Порада була продиктована турботою про товариша. Але йому вона здалася зверхньою та пихатою. Аби показати Миколі, Петрикові й іншим, що він уже не дитина, Андрій, навпаки, глибоко вдихнув. Надто глибоко. Дим наповнив легені та, здавалося, відразу вдарив у голову. Хлопця різко знудило, потім схопив нестримний кашель. Він намагався його спинити, але марно.

Здається, зараз він всіх розбудить. Проте більше за кашель передранкову тишу вагона прорізав регіт Андрієвих товаришів, які спостерігали за ним.

— Ану спати! — гавкнув з іншого кінця вагону Петро Опанасович. — Ще ж рано. Не доїхали ще! Бісові діти!

Кадри відеоролика «Крути. 98 років пам'яті», презентованого в січні 2016 року (автор ідеї — Олеся Драшкаба, режисер і оператор — Іван Тимченко)

Хлопці замовкли, щоб не дратувати старшого, але якби не темрява у вагоні, він побачив би, що тут уже давно ніхто не спить.

Щиро кажучи, ніхто, окрім нього, взагалі не спав тієї ночі. Відколи потяг повільно рушив з київського вокзалу, у вагоні панувало приховане, але нестримне збудження.

Під повільний стукіт коліс і скрипіння старого вагона тривали безкінечні розмови — про дівчат, про любов, про війну, про Україну. Тихі, але запальні суперечки про те, що і як повинні робити керівники держави для перемоги.

— А я вам кажу, — переконував своїх слухачів Максим, — вони нездари та зрадники. Вони продали Україну й не збираються її захищати.

— То чого ж ти тут, якщо їм не віриш? — спитав хтось поруч.

— Бо я буду захищати!

Зовсім не про політику думав Сашко. Він намагався назавжди закарбувати в пам'яті образ Олени, її очі. Той неймовірний погляд, який вона подарувала йому на прощання. Вона ще ніколи на нього так не дивилася. Та й взагалі вони ніколи не були так близько одне до одного, як у ті останні хвилини на пероні. Як же багато не встиг він їй сказати! Та ні, гірше — він взагалі нічого їй не сказав учора. Просто стояв, втопившись у її фантастичних зеленених очах. Певно, виглядав як телепень. Треба їй все написати! Сашко вже почав діставати клапоть паперу й олівець. Але темрява ж довкола. Ох, яка ж довга ця ніч. Січневий ранок ніяк не почнеться. «От як тільки зійде сонце, я напишу їй, що...»

Іншим самітником, що сидів подалі від зграйок хлопчаків, охоплених жвавими суперечками, був Павло. Але його наповнювали не романтичні думки, а страхи. Їх було

багато, та найбільше він боявся... злякатися. «А що коли почнеться, а я не зможу здолати страх? А що як побіжу? Тоді вони точно дізнаються, що я набрехав і з ганьбою відправлять домів... А там, ой...»

Про те, що чекатиме його, втікача, вдома, він теж боявся думати. Тому глибше кутався у братову шинель, намагаючись спинити невгамовне тремтіння, не так від зимового холоду, як від хвилювання. «Добре, що прихопив шинель, — думав, — у ній не лише тепло. В ній я видаюся старшим, тому й зумів додати собі два роки... Але коли брат дізнається...»

Бурхливі думки, приглушені, але палкі розмови раптом обірвала тиша — колеса перестали стукати раз у раз, старий дерев'яний вагон більше не скрипів. Поїзд спинився. Приїхали.

Знадвору було чути важкі кроки, що провалювалися в сніг. Розсунулися двері. У вагон ввірвалися світло й зимовий холод. Сонце ще не зійшло — то був ліхтар в руках чоловіка у військовому однострої.

— Виходимо! — суворо промовив. — Станція Крути.

29 січня 1918 року біля станції Крути на Чернігівщині українські війська дали бій більшовицькій армії, що наступала на Київ. У ньому взяли участь, зокрема, й курсанти юнацької школи ім. Б. Хмельницького та перша сотня новоствореного добровольчого Помічного Студентського куреня Січових стрільців. Загалом — від 420 до 520 українських вояків і юнаків та студентів.

Мали бронепотяг і до 16 кулеметів. Бій зі значно численнішими червоногвардійцями — близько 4800 осіб — тривав майже шість годин. Коли смеркло, українські війська організовано відступили. 27 студентів і гімназистів під час відступу потрапили в полон. Наступного дня їх розстріляли або замордували. Їхні тіла після вигнання більшовиків були перевезені з-під Крут до Києва й 19 березня 1918 року урочисто поховані на Аскольдовій могилі.

СПОГАД

«Причини нашої поразки», три слова легко лягли на папір. Услід за ними — наступні, склалися у зважений текст. На диво, навіть для самого себе, писав «без гніву та пристрасті» — як дослідник, а не учасник описуваних подій. Спокійно визначав чинники, вибудовував їх ієрархію та взаємовпливи.

Емоції, не випущені літерами на папір, вирували все-редині. Любов, ненависть, захоплення й відчай ніби перетоплювалися у важкі словосполучення на кшталт «брак окресленої соціальної програми» чи «низький рівень національної самосвідомості».

Неперетопленим залишався лише гнів, уже давно не до «інших, у всьому винних», а до самого себе.

Гнів живила думка, що все могло бути по-іншому. Що був момент, після якого все, що сталося, вже не могло не статися. Він розумів, що навряд чи зможе описати це в аналітичній статті. Що цей момент можна радше відчутти, ніж раціоналізувати. Відшукати його можна, занурившись саме в емоції минулого.

Спочатку була нестримна радість — від пробудження, весни, єднання. Геть дитяча, аж вихлюпувалася. «Наші люди» з'явилися на вулицях несподівано, як проліски з-під снігу. Сказати достеменно, що означало тоді оте «наші», напевно, не зумів би ніхто. Але його відчували

всі, навіть коли серед «наших» зауважував тих, про яких доти був геть іншої думки. Здавалося, «нашими» стали всі, інших просто не лишилося в місті. Загальна радість виливалася в пісні, що лунали звідусіль. Стільки українського співу на вулицях Київ не чув, певно, уже літ зо сто. Перші промови на перших мітингах теж звучали, як музика. Оце вимовлене з придихом «українці» чи «великий народ український» розганяло мурашки по шкірі.

Він знав, що ейфорія мине. Але не хотів думати, що буде, коли вона згасне. Тому й не помітив, як свято почало розчинятися у важких буднях.

Пісні, запальні промови ще залишалися якийсь час, але їх вже було не досить, щоб не помічати труднощів, яких ставало дедалі більше. Готових взятися до справи було значно менше, ніж охочих виступити на мітингу. Хто зважувався таки звалити на свої плечі відповідальність, опинялися під подвійним тиском. Шаленої критики тих, хто далі був спостерігачем. Та власних сумнівів — виявилось, що для вирішення нагальних проблем самого бажання замало.

Потрібні знання, а вони здебільшого були в «колишніх» — тих, хто не хотів нічого робити, або навіть гірше — волів робити зовсім інакше, ніж те, що так гаряче проголошували на велелюдних зібраннях. Тому багато з «нових» не витримувало й кидали роботу, за яку взялися.

Серед решти наростало розуміння, як по-різному вони уявляли собі омріяну Україну. З часом різниця вже не просто дивувала, а дратувала.

Марні спроби переконати у власній правоті лише загострювали несприйняття іншої думки. Єдиний колись потік розділився на окремі струмки. Члени кожної з груп (а їх ставало дедалі більше і вони ставали дедалі дрібнішими) були абсолютно певні своєї правоти і вже не розуміли, що спільного в них могло бути з іншими. Відчуженість швидко переросла у ворожість.

Тим паче, що інший, спільний ворог, був десь далеко на Сході. Дехто навіть казав, що загроза звідти зумисне перебільшена й ті, хто кричить про потребу війська, потім використовують його в політичній боротьбі.

А вони таки прийшли зі Сходу — непрошені, захланні. Прощання з першими вбитими в боях не вгамувало пристрастей. До взаємних звинувачень додалися докори в марно пролитій крові героїв.

Потім були союзи, але не між іще так недавно «своїми», а з чужинцями. Щоб завоювати їхню довіру і стати сильнішим порівняно з іншими, підняли зброю на тих, які недавно були «нашими».

А потім закруктився неймовірний вир взаємної ненависті. Вир, не менш сильний, як потік єднання, який підняв усіх навесні 1917-го. Здається, отямитися від нього зумів тільки зараз, через кілька років. Тому й нарешті сів писати...

Але на сьогодні досить. Спогади геть виснажили. Сховав свої папери у портфель і встав з-за столу — спробує продовжити завтра.

— Оревуар, — сказав уже майже без акценту офіціантові й вийшов із кафе, залишивши на столику кілька франків.

Масова демонстрація на Хрещатику в Києві, березень 1917 року

Весняні мітинги стали початком Української революції 1917—1921 років. У вирі революційних подій українці зуміли створити власну державу, із парламентом, урядом, військом, дипломатією. Проте через зовнішні (слабка міжнародна підтримка) та внутрішні (відсутність єдності в еліт) причини вона була завойована ворожими арміями й окупована. Значна частина українських політичних діячів і військових опинилися у Франції, Німеччині, Чехословаччині й інших країнах, де створили організації військово-політичної еміграції.

ПІСНЯ

Уже ранок? То він таки заснув. Попри вечірню тривогу, сон був глибокий і теплий.

Багато світла й музики. Хор знову співав «Щедрика». Злива захоплених овацій. А потім була ще одна пісня — й зала приголомшено мовчала. Очі присутніх випромінювали захват. Саме про неї він мріяв, відколи почав творити. Вона була прекрасною. Він виразно пам'ятає кожен її рядок, кожну ноту. Ця великодня веснянка досі звучить у його голові. Він може хоч зараз її записати. І то негайно — треба подарувати цю розкіш світові. О, він певен: ця пісня затьмарить навіть «Щедрика»...

— Вставай давай! — перебив захоплені думки грубий голос.

Кричав чоловік, вирячивши сірі очі, та ще страшнішим за шалений погляд було дуло рушниці, яке той приставив йому до грудей.

Сон зник умить, пригадалося, що за тривога огортала вчора: саме через цього чоловіка, який увечері постукав у двері батькового дому. Господар, у якого сила виховання досі, навіть у ці неспокійні часи, брала гору, впустив незнайомця. Той був напідпитку, хатнє тепло після зимового вечора налаштувало гостя на балакучий настрій.

Від почутого тривога охопила вже всіх — батька, матір, сестру. У нього ж усе похолонуло всередині, коли

почув від незнайомця оте «Я в ЧК работаю». А той вів далі — про свої подвиги у боротьбі з «петлюрівськими бандами», про знищення їхніх отаманів. «Значить, не по мене, — полегшено промайнуло в голові, — принаймні цього разу».

Ніхто не підтримував розмови, та балакучий чекіст не вмовкав кілька годин. Урешті-решт почав позіхати. Батько, помітивши це, запропонував непроханому гостеві вклатися спати.

Микола Леонтович (1877—1921) — український композитор, диригент, громадський діяч. Автор всесвітньо відомої обробки народної пісні «Щедрик». Убитий 23 січня 1921 року агентом ЧК Афанасієм Грищенком у домі свого батька. Залишив недописаною оперу «На русалчин Великдень»

— Ляжете з Миколою в кімнаті, мати постелить.

На щастя, чекіст угамувався з балаканиною й майже миттєво заснув. Микола почав заспокоюватися. Міг тепер обдумувати «На русалчин Великдень» — нову оперу, над якою працював. А за кілька хвилин, попри докучливий храп чекіста й попередні переживання, занурився у глибокий сон аж до ранку.

— Вставай, кому сказав! — повторив чекіст.

Микола остаточно розплющив очі, начепив на ніс окуляри й тепер зміг краще його роздивитися. Схоже, той був ще більш п'яний, ніж звечора. Коли й де він устиг ще набратися?

— Што думав — пранесло? Ан нет, контра. Я тебе уже давно веду. Сабірайся, тебя ждѣот справедлівая кара.

— Яка кара? Про що ви?

— Пра твою контрреволюционную деятельность.

— Це якась помилка, я не займаюся політикою. Я музикант, композитор...

— Я знаю, хто ти: контра — Леонтовіч. І пришов іменно за тобою.

— Я лише музику пишу, проти влади не роблю нічого.

— «Нічого»? Да сама твоя музика протів власті! Понял?

Чекіст кричав дедалі голосніше. Розмахував спрямованою на Миколу рушницею, тримаючи палець на гачку.

— Я творю пісні, — намагався заспокоїти його Микола.

— «Пісні»! А должен пісать песні! І не на поповскую тематіку, а нашу — пралетарскую.

— Це не попівська тематика, це обробки народної...

— І народ ваш тоже весь контра! — кричав далі. — Банди кругом, атамани! Всех перестрелять!.. Да знаєм ми всьо пра тебе, — продовжив уже спокійніше, — і роботу твою на правітельство Петлюри, і пра хор твой, каторий по міру калесіт с контрреволюционними песнями.

— Це народні пісні... — почав було знову Микола.

Та ліпше б він не суперечив чекісту — той знову зірвався на крик, знову почав розмахувати рушницею.

— Я здесь народ! Понял, контра? І народним будет то, что я скажу! Кара моя народная!

На останніх словах пролунав гучний ляск. Рушниця, що гуляла в руках чекіста ще хвилю тому, завмерла перед грудьми Миколи. З дула здіймалася цівка диму. Надто маленька, щоб заповнити кімнату, проте все довкола раптом почало зникати, мов у тумані.

За хвилю чи вічність він крізь той туман розгледів перелякане обличчя батька. Татові руки чомусь були залиті кров'ю. Здається, намагався підняти його. Чи то він сам почав здійматися над землею. Так легко, ніби уві сні. Батько кричав щось крізь потоки сліз. Але Микола нічого того не чув. У його вухах лунала прекрасна веснянка зі сну.

Пісня, яку вже ніхто не почує.